

Tvorac »najznačajnijeg filosofskog speva čovečanstva« (A. Savić Rebac), tragicni, tmurni pesnik Lukretije, o čijem životu jedva da nešto znamo, a i to nepouzdano, poduhvatio se retko teškog, do naivnosti optimističkog pesničkog zadatka, da ljudi oslobođi straha od smrti, straha koji je valjda neminovan i većit koliko i sam životni kraj, ali koji ljudi obično ne umeju da prevladaju ni da prihvate ni u psihičko-emotivnom ni u racionalnom pogledu. Užasnut tom neminovnošću, i najsrećniji pojedinač jedva da je u stanju da, smirenio i kao iz kakve vasičke distance, kaže s Džozefom Konradom: »Večito je živeo, ko je danput živeo.«

Ovoj jednostavnoj istini s orijentalnim prizvukom neprotivljenja prirodi, moderni antropolozi nalaze pokole potvrde u shvatanjima egzotičnih populacija, gde se život najsrećnije provodi ako je u skladu s prirodom, ako je ljudi ničim ne remete i ako slijede njen ritam rađanja, bujanja, zrenja i sušenja. Viđala sam, po Severnoj Americi, preistorijska staništa Indijanaca, uvojito, u spiralima koja se spušta, izbušena u vidu hodnika u površinu padine kakvog ogromnog prirodnog levka, nalik na krater, hodnika koji su jedva narušavali konfiguraciju terena. Ideal je bio što manje ostaviti traga na zemlji o svome tizičkom prisustvu. Samo priča o hrabrosti može da ostane u plemenu, a čak ni trag kroz mladu travu ne valja da se posle nečijeg prolaska primeti.

U svome, kako kažu nezadrživom, usponu i napretku, civilizovani čovek je, kao po pravilu, gubio tu sigurnost merila prema životu, pa i prema njegovom kraju. Strah od nestanka rastao je u užas i smišljane su čudesne, pa i čudovišne, devize i procedure da se čin smrti nekako pobedi. Ni danas tehnički sasvim objašnjene egipatske piramide, ni hiljade glinenih vojnika u prirodoj veličini kao posmrtnje pratnje kineskih careva, ni svi mauzoleji, ni slične nadgrobne zgradurine, nisu bile dovoljna zaštita od tako na izgled jednostavne pojave: smrti. Smrti i straha. Nemamo podataka da procenjujemo u kojoj je srazmeri taj strah rastao sa sve uočljivijim obeležavanjem borača pokojnika na zemlji, za razliku od dostojanstva neprimetnosti negovane kod pomenutih indijanskih plemena. Sve se zaklonilo ritualom, običajem, formulom. Lični doživljaj se ponekad saopštava u ponekoj potresnoj pesmi, ali je i poezija u tada vremenu takode veoma formalizovana, i sama deo rituala. Indusi su smatrali, u jedno vreme, da su mađijske formule dovoljne da se čoveku obezbedi očekivana budućnost posle smrti. Valjda se trebalo bojati samo ako se ne znaju te mađijske formule, i ako čovek nema sina da ih on iskaže kad ustreba.

Čak i takav, čovek se bojao. Nije onda čudno što je otac biheviorizma, teorije koja je sve pokušala, i smatrala da je uspeila, da objasni magičnom formulom STIMULUS — ODGOVOR, što je taj Votsom ostao bespomoćan, kao i njegovi poslednici, pred pojmom straha. Strah, uz bol i ljubav, bihevioristi su jedino ostavili van svog univerzalno važećeg sistema.

To u dvadesetom veku. Upravo ta je osećanja dvadeset pet vekova ranije htelo ljudima da razjasni jedan balkanski misilac, da im pokaže materijalnu, kako bismo mi rekli, organsku, osnovu ovih duševnih zbivanja, uz naivnu veru starih grčkih moralista da je dovoljno saznati stvari da bismo ih se oslobođili ili njima zavladali. (Veru od koje u novije vreme nije bio dalek ni Tomas Man.) Taj mudrac je bio Demokrit, koji je sve što postoji van čoveka i u njemu objašnjavao atomima i njihovim kretanjem. Fragmentarno sačuvana, ta njegova filosofija oslobođanja ljudi od straha od smrti — jer je i filosofija, kao i poezija u Grka, imala jaku didaktičku notu — poznatija je iz Epikurovih radova i, posebno, iz »izuzetnog dela« Lukretija, pesnika koji je mislio da je »vera pod noge bačena i satrvena, a pobeda nas čini nebu ravnim.«

Polazeći od atomističke maksime da »iz ničeg nije ništa nastalo božanskom voljom nikad«, Lukretije strah objašnjava na sledeći način:

»Tol'ki strah

sve smrtne drži istog što gledaju
na zemlji delu mnoga, na nebū,
a ne mogu im uzrok sagledat,
te misle da ih vrši moć božanska.«

»Svetlost jasnja« ove helenske nauke dovoljna mu je da objasni sve pojave, ne samo strah od smrti. Posebno ga zanima otkuda ljudima ideja o bogovima:

»Užas u ljudi otkud toliki
da dižu širom kruga zemljina
i sad bogova nove hramove,
i puno ih u dane praznične?
Objasnit rečju ovo nije teško.
Jer ljudi su već tad u duhu budnu
bogova divna gledali obličja,

čudesni rast — u snovima još češće.
I osećaj pridaval su njima,
jer činilo se da se slike kreću,
i reči gorde govore, u skladu
s divnim likom, snagom preobilnom.
Pridavahu im život večiti,
jer njihov lik obnavlju se i stas
bez prestanka, i ostajao isti.
A više svega mišljaju da snagu
nadvladat takvu lako ne može
nikakva druga sila, i da bića
natkriljuju blaženstvom sva kad strah
od smrti nikog od njih ne muči,
gleđani u snu kad bez napora
tolika dela čine čudesna.«

S obzirom na to da promene u prirodi, kao godišnja doba, smena dana i noći, pomračenje Sunca i Meseca, i tako dalje, dolaze iz svemira, znači od bogova, ljudi su »bogova stan i dvor« postavili na nebo. Ova kombinovana racionalizacija javlja se znatno pre Lukretija, u drevnoj popularnoj predstavi koja, već kod Homera, a mora biti i dosta ranije, povezuje san, bogove i zbivanja u prirodi. Pišući o pobožnosti, Filodem, poligraf iz Gadare, nekako u vreme blisko Lukretiju, beleži: »Ljeto i zima, proljeće i jesen i sve takvo na zemlji dolazi odozgo, s neba. Zato i ljudi počeće božanski častiti moć, koja sve to uzrokuje, čim su je upoznali.« Četvrt milenija kasnije to je ponovio i lekar i filosof Sekst Empirik, pišući: »Ima mislilaca koji na slučaju da smo mi ljudi došli do predodžbe o bogovima po čudesnim dogadjajima u svemiru. Toga je, čini se, mišljenja i Demokrit, kada kaže: 'Kad su ljudi u pradavno doba promatrali pojave (pathemata) u visinama, kao grmljavini, sijevanje i gromove, pa sastajanje zvijezda i pomrčine, Sunca i Mjeseca, plasili su se misleći da su bogovi uzročnici toga.«

Međutim, ovakvo kulturno-istorijsko objašnjenje nastanka predstave o bogovima i religije nema gnoseološku komponentu, koja je u atomističkoj doktrini jedinstvena: *panta ta aistheta hapti* — svem opažaju i saznanju u osnovi je dodir (*haphe*). Ovaj taktički moment sjedinjuje kod Demokrita njegove poglедne na bogove i na snove. To je detalj koji izdvaja atomističku interpretaciju iz sve množine, inače vrlo složene, antičkih pogleda na san. Sni su se, tako reći, tumačili oduvek i pravo je čudo da se čekalo sve da Frojda na renesansu medicinskog pristupa. Platonov niži deo duše samo je druga formulacija za Frojdovo podsvesno. San se dovodi u vezu s predviđanjem, i to je još jedna spona s božanskim, kao što je i u shvatanjima entuzijazma (grč. *enthousiasmos* u vezi je s *theos* »bog«). San je, takođe kod Homera, prenosilac božanske zapovesti, i to mu obezbeđuje i supranaturalnu, mađijsku prirodu. San se dovodi kod Grka u vezu s ludilom, s bezumnim željama, s ispunjenjem želja uopšte, pa s erotskim, s nizom bolesti (sa »svetom bolešću«, s histerijom, kao kod Frojda), već u hipokratskom korpusu, pa kod Aristotela sa simptomima bolesti i duševnih smetnji, kao u modernoj medicini.

Naravno, ne na poslednjem mestu, kao potomci noći, sni i spavanje se dovode u vezu sa smrću, na primer u Hesiodovim stihovima iz *Teogonije*, sa samog početka helenske književnosti:

»Noć pak porodi kletu Sudbinu i crnu Keru
i Smrt, a i San i Sanja čitavo mnoštvo.
Boginja crna Noć njih rodi, al' ne leže ni sa kim.«

Nije slučajno grčki izraz za usnuti *hypnoō*, po svome poreklu srođan s našom reči *san* i s latinskim *somnus*, *sopor*, imao značenje i: umreti. Tako i savremeni grčki termin za groblje *kimitiri* ima to značenje već kod svetog Jovana Zlatoustog, crkvenog oca iz Antiohije u 4. veku nove ere. Ova oznaka za »mesto gde se sneva« vezuje se za drevnu predstavu o snu smrti. Stoga se može očekivati da je snima mesto u podzemnom svetu, u Hadu, kako i nalazimo u *Odiseji*: Hermes duše pobijenih prosaca vodi u Had,

*Pored okeanskih voda...
i pored Sunčevih vrata i pored oblasti Snova.*

Ovu oblast snova, *demos oneiron*, kako kaže Homer, nalazimo, u sasvim sličnom poetskom kontekstu, kod savremenog grčkog pesnika Jorga Seferija:

»Mrvi razumeju jezik cveća
i zato čute
tuguju i čute, trpe i čute
pored oblasti snova, pored oblasti snova.«

Ova prelepa poređenja mogla bi se i dalje upotpunjavati istorijom reči koje u pojedinim jezicima konstituiše onomastička sna, na primer: germansko *schlafen* i *sleep* (u vezi s pridievom *schlaff* — labav, mlitav), ili isto tako germansko *Traum* i *dream* (u vezi s glagolom *trägen* — varati, obmanuti, *Trugbild* — utvara), ili francusko *rêver* — lutati. I tako dalje.

I istorija naziva za san i sanjanje bila bi čudesna slika produženih misli i lepe poezije.

Atomistička koncepcija, međutim, zadržavajući brojne pri-mese mnogih od navedenih popularnih shvatanja sna, morala je pronaći način da se san inkorporira u strogo materijalističku teoriju saznanja. Profesor Dods, u svojoj čuvenoj knjizi o iracionalnom kod Grka, smatra da ta Demokritova doktrina, u stvari, nije ništa više od »obične mehanističke osnove« za objašnjenje onoga što već postoji kod Homera kao »objektivni san«, po Rozovo terminologiji koju koristi i Dods.

U čemu se, zapravo, sastoji ta Demokritova doktrina? Po oskudnim, pa i protivrečnim saopštenjima, može se zaključiti da je Demokrit smatrao da sni nastaju recepcijom emanacija koje se odvajaju od svega što postoji i prodiru kroz pore za vreme spavanja, izazivajući tako raznovrsne utiske. Pišući skoro pet stotina godina posle Demokrita, Plutarh je, pozivajući se na nekog Favorina, zabeležio da Demokrit »zastupa verovanje da prikaze (*eidola*) duboko prodiru kroz pore u tjelesa, a kada se vraćaju gore, prouzrokuju sne. One dolaze sa svih strana, odvajajući se od pokućstva, odijela i biljaka, a osobito od živilih bića — zbog jakog gibanja zraka i topline — i ne samo da izrazito nalikuju oblikom na čovječe tijelo... nego i primaju odraze (*emphaseis*) društvenih gibanja i odluka, te običaja i strasti u svakom čovjeku i vuku ih sa sobom te, prodirući s njima u tijelo, govore kao živa bića i javljaju primacima svojim mnenjima, misli i želje onih koji ih šalju, kad god nam se one (*eidola*) približe čuvajući one slike i prilike člankovitim i nepomučenim«. Još pet vekova kasnije, lekar Aetije iz Mesopotamije kratko je zapisaо da, po Demokritu, »sni dolaze zbog nazočnosti utvara (*eidola*)«. To se poklapa s Kiceronovom beleškom da Demokrit misli kako duše uistulih dira »spoljašnja i slučajna prikaza« (*externa et adventitia visio*). Na drugom mestu, govoreći o bogovima, Kiceron kaže da priroda ispušta utvare (*imagines*) po mišljenju Demokrita, koji se u pogledu shvatanja bogova koleba. Kikenon upotrebljava još i izraz *idola* u istom smislu.

Očigledno, interpretacija svih ovih mesta zapravo počiva na shvatanju i prevodu ključnih termina: *eidola*, *visio*, *imago*, *idoia*, još i *spectra* u prevodu rimskih epikurovac. Da li su ova *eidola*, pomoću kojih i vidimo i mislimo, ista kao i ona koja uzrokuju sne? Problem se veoma komplikuje našim predstavama o nepostojećim, fantastičnim i suprafenomenalnim bićima, kao i o odsutnim ili umrlim osobama. Da li njihove emanacije lete u vazduhu i kreću se većito; ponekad se kombinujući u čudovitne oblike, dok u prirodi čudočišta ne postoje? Da li je, čak, Demokrit govorio o velikim *Eidola* da bi tako objasnio bogove? Imamo li mi prava da zameramo Demokritu za tu »objektivizaciju mišljenja« samo zato što njegovi poslednici nisu razumeli njegovo učenje i što mi danas nemamo podataka o svim njegovim delima, što ni jedno jedino nemamo u celosti?

Od shvatanja ovih ključnih termina zavisi ne samo interpretacija snova kod Demokrića, već entuzijazma kao psihologije pesničkog stvaranja. Dok A. Savić Rebac entuzijazam kod Demokrita tumači kao »iracionalni stvaralački trenutak«, sovjetski autor V. F. Asmus, na primer, smatra da, poput snova, »nadhnuće i bezumlje ne sadrže u sebi ništa mistično, religiozno u tradicionalnom smislu. Izvor učenja Demokritova o božanskom nadahuću« pripada istoj prirodnoj »magiji« na koju se svodi Demokritovo shvatanje o bogovima, o demonima, o letećim bićima koja svojim fluidima deluju na čoveka. Sile nadahuća koje se spolja usaduju u pesniku stvaraju u njemu nešto što izvodi pesnika iz običnih granica uma. Ali u tim silama nema ničega natprirodнog, mističnog. Njihov izvor su svi ti likovi koji se stvaraju sjedinjavanjem atoma«.

I tako smo se, u stvari, vratili na početak, gde izgleda da su još, i posle toliko vremena, nauka i filozofija u pogledu ispitivanja snova i poezije. Posle sve biologije, fiziologije i hemije, koje su nasledile antičku atomistiku, najbliže istini kao da je još uvek poetsko shvatanje »oblasti snova, oblasti snova«. Nejasno. I lepo.

BELEŠKA:

Stihovi Lukretijevi navode se u prevodu A. Savić Rebac, Homerovi — M. N. Đurića, Hesiodovi — B. Glavičića, Seferijevi — K. Maricki Gadanski, a atomistički filosofemi u prevodu N. Majnarića.

O nekim Demokritovim terminima i shvatanjima relevantnim za ovu temu v. u mojim radovima *Democritea* — Živa antika XVI (1966) i *Nam certe ex vivo Centauri non fit imago* — Živa antika XXI/2 (1971).

Asmusova knjiga izašla je u Moskvi pod naslovom *Demokrit* 1960. godine.

NAPOMENE:

¹ Glagol *oneirossō* znači i »sanjati« i »izbacivati seme u snu«.

² Od antičkog *koimeterion*, u vezi s glagolom *koimao*, *koimizo* »uspavati; umriti«. Latinski hrišćanski izraz *coemeterium* »mesto gde se spava, spavaonica«, istoznačan s latinskim izrazom *dormitorium*, prešao je u francuski i engleski jezik takođe u značenju »groblje«: cimetière, cemetery.

uzorak sna i uzorak kulture

e. r. dods

»S'il était donné à nos yeux de chair de voir dans la conscience d'autrui, on jugerait bien plus sûrement un homme d'après ce qu'il rêve que d'après ce qu'il pense.«

Viktor Igo

S nekoliko drugih viših sisara, čovek deli čudnu privilegiju građanstva u dva sveta. On uživa u dnevnoj smeni dve različite vrste iskustva — *ūtāp* i *ōtāp*, kako su ih Grci zvali — od kojih svaka ima sopstvenu logiku i sopstvena ograničenja; on nema nekog očiglednog razloga da misli da je jedna od njih značajnija od druge. Ako svet jave ima izvesne prednosti čvrstoće i kontinuiteta, njegove društvene prilike su jako ograničene. U njemu, po pravilu, srećemo samo susede, dok svet snova nude mogućnost druženja, ma koliko prolaznu, s našim udaljenim prijateljima, našim umrlim i našim bogovima. Za normalne ljudе to je jedino iskustvo u kojem oni beže od neugodnih i neshvatljivih okova vremena i prostora. Zato ne iznenadjuće to što čovek nije bio rad da ograniči atribut realnosti na jedan od ova dva sveta, a da drugi uzme kao čistu iluziju. Ovu fazu u antici je dostigao samo mali broj intelektualaca; danas još uvek ima mnogo primitivnih ljudi koji izvesnim tipovima iskustva sna pripisuju istu valjanost kao životu na javi, iako različitu po vrsti. Ovakva jednostavnost je izazivala sažaljive osmehe misionara XIX veka; međutim, naše doba je otkrilo da su primitivni bili u principu bliže istini nego misionari. Snovi su, kako sada izgleda, veoma značajni; stara veština *oneirocritice* opet donosi pametnim ljudima unosne prihode, a naši najobrazovaniji savremenici žure da ispričaju svoje snove specijalisti sa strepnjom koja je podjednako teška kao ona Teofrastovog Praznovnog Coveka.

Izgleda da bi vredelo truda ponovo pogledati stav Grka prema njihovom iskustvu sna u odnosu na lov istorijsku pozadunu, te predlažem da se sadašnje poglavlje posveti ovom predmetu. Postoje dva načina gledanja na zabeleženo iskustvo sna: jedne kulture prošlosti: možemo pokušavati da ga vidimo očima onih koji su sanjali, i tako rekonstruјemo koliko god možemo što je ono značilo njihovog budnog svesti; ili, možemo pokušavati, primenom principa izvedenih iz moderne analize snova, da prodremo iz njihovog očevideognog u njihov skriveni sadržaj. Onaj drugi postupak je očigledno rizičan: on počiva na jednoj nedokazanoj pretpostavci o univerzalnosti simbola sna, koju ne možemo proveravati ispitivanjem asocijacija onoga koji je sanjao. Želim da verujem da u veštima i pažljivim rukama on ipak može doneti zanimljive rezultate; međutim, ja se ne smem prevariti da ga okušam. Moj glavni predmet nije grčko iskustvo sna, nego grčki stav prema iskustvu sna. Ipak, određujući tako naš predmet, moramo imati na umu mogućnost da razlike između grčkog i modernog stava prema snovima mogu odražavati ne samo različite načine tumačenja iste vrste iskustva, nego i promene u karakteru samog iskustva. Jer, nedavna istraživanja o snovima savremenih divljaka pretpostavljaju da uporedno s poznatim snovima strepnje i snovima ispunjenja želja, koji su zajednički čovečanstvu, postoje i drugi čiji je barem očigledni sadržaj određen lokalnim uzorkom kulture. Neću da kažem samo to da dok bi, na primer, savremeni Amerikanac mogao sanjati da putuje avionom, divljak mogao sanjati da ga orao nosi na nebo; hoću da kažem da u mnogim primitivnim društvima postoje tipovi strukture sna koji zavise od društveno prenesenog uzorka verovanja, i prestaju da se javljaju kada to verovanje više nije prihvaćeno. Izgleda da se ne samo izbor ovog ili onog simbola, nego i priroda samog sna saobražavaju strogom tradicionalnom uzorku. Očigledno je da su takvi snovi blisko povezani s mitom, za koji je dobro rečeno da je narodno mišljenje sna, kao što je sam mit pojedina.

Imajući na umu ovo zapažanje, razmotrimo kakva se vrsta snova opisuje kod Homera, i kako pesnik predstavlja snove. Profesor H. Dž. Rouz u svojoj izvanrednoj knjižici »Primitivna kultura u Grčkoj« razlikuje tri pred-naučna načina posmatranja